мовної системи, її динаміка спричинює появу в мові не лише нових слів, а й значень, семантичного перерозподілу. Системне осмислення літературної норми у зв'язку з мовним узусом, який в умовах комунікаційних технологій відбиває і закономірні, і тимчасові, випадкові зміни, дозволяє простежити основні тенденції мовного розвитку.

Оксана Ковтунець

ПРО «СВОЄ» І «ЧУЖЕ» В УКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИЦІ

Мова – невід'ємний складник нашого життя, тому природно, що у ній обов'язково відображаються найменші соціальні, культурні, політичні та ін. зміни. І найчутливіша до таких змін лексична система.

Сучасна українська лексикографічна наука намагається акумулювати й осмислити кількісні та якісні лексичні зміни, дослідити питання, пов'язані з внутрішньомовною мобільністю та міграцією лексики, оскільки динамічні процеси в лексиці відбивають і очевидні, й приховані механізми мовної еволюції. Потреба у великій кількості нових назв, означень та термінів вимагає ретельного мовознавчого вивчення повернених текстів української мови, зумовлює та інтенсифікує процеси словотворення та зростання кількості запозичень у лексичній системі. У цьому разі закономірно постає проблема «існування "нового" та "старого" в комунікативній сфері, що сприяє виникненню варіантних засобів вираження. Життєздатність варіантів перевіряється їх відповідністю або невідповідністю системі мови» (О. А. Стишов).

Демократизаційні процеси в суспільному житті впливають на мову не тільки позитивно, а й негативно. Свобода слова й безцензурність спричинюють появу численних слів і зворотів, які не властиві літературній мові. Часто вони вживаються з гумористичною або сатиричною метою. Характерна особливість сучасного українського просторіччя – наявність іншомовних запозичень, фамільярних слів, вульгаризмів, жаргонізмів тощо.

Зазвичай такі елементи проходять апробацію в художній літературі, де вони є засобами епатажності та емоційності і вживаються переважно у мові персонажів: *Тоді Хая сказала з тугою: – Ах, яка ви* ***дура****... простіть мене, Прісю. Невже ви не розумієте, що в мене хвороба матки*? (М. Хвильовий); *засміявся сам дзвінко, а тоді, видно, вхоплений чи штовхнутий міліціонером, залементував люто: – Куди хапаєш,* ***лахудра*** *лягава!? Гад! «ЦЕРАБКООП» який видумав*! (І. Багряний); *верещала дружина Пал Палича на весь мікрорайон. Верещала, але відгавкувалась: – І-гі-гі-ой!* ***Мужлан*** *вульгаріс! І-гі-гі-ай! Вульгарний тип*! (А. Крижанівський); *– Таке скажете, дядьку! – розсудливо мовив іменинник. – Хіба без блату в народні проб'єшся? А всі інші – кловуни,* ***потаскуни*** (А. Крижанівський).

Більшість таких одиниць залишаються функціонувати лише в уснорозмовному варіанті, бо, на думку багатьох мовознавців, невиправдане вживання чужомовних елементів засмічує українську мову. «Свобода слова подекуди сприймається як уседозволеність, зняті всі бар'єри й фільтри на шляху проникнення в літературну мову грубої, навіть вульгарної лексики, значної кількості жаргонізмів» (Тодор О. Г. Явища семантичної трансформації та стилістичної транспозиції в українській мові 90-х рр. XX століття // Наукові записки. – Том 22. – Ч. 1. – 2003. – С. 15).

Ще одна причина руйнівого впливу запозичень на українську мову – невисокий рівень двомовності/багатомовності користувача, «що призводить до змішування мов, надання одній з них (як правило, іноземній) переваг перед першою, рідною мовою (так званий вертикальний білінгвізм)» (Чередниченко О.І. Український медіадискурс: проблема іншомовних впливів // Українознавство. – № 4. – 2005. – С. 153). Особливо гостро ця проблема постала в сучасному українському писемному й усному мовленні. Л.Т. Масенко зауважує, що через постійні активні процеси «спонтанної й офіційної суржикізації» живої народної мови «звертатися у справі нормування літературної мови до уснорозмовної бази, як це робили мовознавці й літератори, зокрема Б. Антоненко-Давидович, ще в 60-х роках, не кажучи вже про 20-ті, слід із великим застереженням» (Масенко Л. Т. (У)мовна (У)країна: Популярне видання. – К., 2007. –

С. 53). С. Караванський пропонує мовознавцям «орієнтуватись на народну творчість у неспотворених записах, на мову класиків, на лексикографічні джерела, видані до погрому українства або у вільному світі» (Караванський С. Й. Секрети української мови. – К., 1994. – С. 8).

За цих умов у сучасній лінгвістиці актуальними є питання і кількості, і якості лексичних запозичень. Д.В. Мазурик в оцінюванні лексичних запозичень виділяє принцип відповідності мовній системі та принцип доцільності. Перший полягає у відповідності неологізму або запозичення «тим словотвірним моделям, які усталені в літературній мові», а другий «визначає ступінь потрібності нового утворення або нового запозичення», тобто «чи не дублюють "новозапозичені" слова того, що вже усталене в мові, чи не є вони виявом надлишковості й чи не загрожують самобутності мови» (Мазурик Д. В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-ті роки XX ст.): автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Л., 2002. – С. 17). Тому дуже важливим залишається аспект виокремлення та кодифікації чужомовних слів.

Як реакція припинення мовної самоцензури, використання мовцями невдалих слів-кальок для задоволення своїх практичних потреб, поширення слів-запозичень з інших мов за наявності відповідної української питомої лексики, засилля іноземної термінології виникла українська лінгвоекологія. Основна мета нової дисципліни – «впровадження слабких елементів питомої лексики української мови, а також безпідставно забутої і новоствореної через її стандартизацію до активного функціонування, реабілітація словникового складу української мови, створення словників з екології слова» (Бондар О. І. Екологія українського слова: аспекти і проблеми // Мовознавство: Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. україністів. – К., 2002. – С. 162), дослідження правомірності вживання іншомовної лексики в українській літературній мові.

У літературі кінця XX – початку XXI ст., зокрема в інтернет-текстах, теж фіксуємо чимало слів-запозичень, вжитих замість питомо українських відповідників. Так, лексема *ба́бник* (*Між іншим, чом ми* ***бабники***. *Ви як гадаєте*? – М. Хвильовий) у словнику А. Кримського перекладена як *баба́й, баболю́б,*

ба́бський дури́світ (Російсько-український академічний словник: Т. І – ІІІ / Голов. ред. акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов. – К., 1924—1933. – Т. І. – С.8; далі – РУС(Кр–Єф). У новому РУС (2011–2014) її наведено з позначкою *разг., неодобр.* і перекладено як *баб'ій, ба́бич, спідни́чник, баболю́б, бабоду́р, ба́бський дури́світ пога́ний, погане́нький* (Російсько-український словник: у 4 Т.– К.: Знання, 2011-2014. – Т. І. – С. 81; далі – РУС). У словнику Б. Грінченка наявні лише форми *ба́бич, баб'ій, бабоду́р, баболю́б* (Словарь української мови: В 4-х т. / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909. – Т. ІІ. – С. 14–15), так само й у СУМ *ба́бич, баб'ій, баболю́б* (СУМ, І, 76).

Лексема *беліберда́* (*десь там, у церкві, люди стоять перед лампадками і думають про ідеалістичні катакомби перших християнський мучеників, а тут ніяких лампад нема, і світить цілком матеріалістична електрика і люди думають без всякої ідеалістичної* ***беліберди*** – М. Хвильовий) має відповідники *нісенітни́ця, харкі́-макогóники, курзу́-верзу́, ка́зна-що, дурні тереве́ні* (РУС(Кр–Єф)), І, 18) із позначкою *разг. нісени́тниця, дурни́ця, тереве́ні, тереве́ні-ве́ні* (РУС, І, 127).

Лексема ***ви́холений*** *(Тоді Майя підвелась і сіла біля нього [анарха]. Потім погладила його волохату голову своєю вихоленою рукою…* – М. Хвильовий) – *ви́коханий, ви́пещений, ви́плеканий* (РУС(Кр–Єф), І, 157), *ви́пестуваний, ви́пещений, ви́коханий, відкóханий* (РУС, І, 423), *вы́холиться – ви́ходитись (дочка виходилась на славу)* (Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. 2-ге вид., доповн. і випр.. Львів, 2006. – 562 с. – С. 64; далі – РУС(Карав).

Лексема ***гробовщи́к*** (*Мій Василю/ Справа не в тому пузатому автобусі/ Підперезанім чорною стрічкою/ ..І справа не в п'яненьких* ***гробовщиках****/ З чорними лопатами під хрестами…* – М. Вінграновський) – *трумна́р (р. -ря́), тру́нний ма́йстер* (РУС(Кр–Єф), І, 190), *трина́р* (РУС, І, 501). Полр. Також: лексема ***загóнщик*** (*Минуло ще кілька хвилин, і захекані* ***загонщики*** *були поряд* – М. Слабошпицький) – *загóнич, нагóнич, обла́вник, гучóк* (РУС(Кр–Єф), ІІ, 18), *загóнич, нагóнич, гучóк* (РУС, І, 710); лексема ***заковиля́ти*** (*І як тільки світанок зіпнеться на тонюсінькі ноги та й* ***заковиля*** *по землі.., зведеться баба Наталка, розведе глину і крейду, заходиться біля*

хати – А. Дімаров) – *закульга́ти, зашку(и)тильга́ти* (РУС(Кр–Єф), II, 34), *зашкандиба́ти, зашкутильга́ти, закульга́ти, закривуля́ти, зади́бати* (РУС, I, 741); *закульга́ти* (СУМ, III, 173), *зашкутильга́ти* (СУМ, III, 415); лексема ***запелена́ти*** (*Фрау Герта тепер приходила до них кожного дня аби допомогти, підказати як правильно* ***запеленати*** *дитину, або й просто поглянути на малого* – Й. Салаш) – *упови́ти, пови́ти, спови́ти кого́ в що* (РУС(Кр–Єф), II, 61), *спови́ти, пови́ти, упови́ти* (РУС, I, 779); лексема ***заскору́злий*** (*Осипалося біле й мовчазне, Розтануло, стремтілося, оджило. Тепер тепло ніколи не мине Хворобою у* ***заскорузлих*** *жилах* – І. Шувалова) – *зашкару́блий, зашкарупи́лий, шкарубки́й* (РУС(Кр–Єф), II, 85), *зашкару́блий, пошкару́блий, шкару́блий, шкарубки́й, заскни́лий, закосни́лий* (РУС, I, 807), *(одяг, скутий морозом) цупки́й* (РУС(Карав), 120); лексема ***заскору́злість*** (*пригасає свіча нашої мови і культури, нашої духовності на протягах методичної* ***заскорузлості****, організаційної безталанності освітянських чиновників, а також пошесті безпам'ятства і безрідності, національного нігілізму...* – «Літературна Україна». – 11 серпня. – 1988. – С. 2) – *зашкару́блість* (РУС(Кр–Єф), II, 85), *зашкару́блість* (РУС, I, 807), *заскору́знуть* (рос.) – *скоржави́ти* (РУС(Карав), 120); ***кружевни́ця*** (*Вишивки, петрогліфи, .. дивовижні вироби золотоковачів і різьбярів по сріблу, східних чаклунів металевих візерунків, майстерність наших* ***кружевниць****, – коротше кажучи, вся світова творчість народів планети відображає красу й розмаїття квітів та рослин* – О. Бердник) – *мережівни́к, мережівни́ця* (РУС(Кр–Єф), II, 368), *мереживни́ця, мере́жниця* (РУС, II, 144), *мереживни́ця* (РУС(Карав), 166); лексема ***маріоне́точний*** (*Крісло пряме, з високою спинкою, схоже на трон якоїсь злиденної* ***маріонеточної*** *держави* – В. Дрозд) – *маріоне́тковий, лялько́вий* (РУС(Кр–Єф), II, 484), *маріоне́тковий, лялько́вий* (РУС, II, 246), *маріоне́тковий* (СУМ, IV, 628); лексема ***па́смурний*** (*Хрести на кладовищі видовжувалися аж до* ***пасмурних*** *хмар на обрії і лоскотали душу страшком* – В. Дрозд) – *(о небе, погоде) хма́рни́й, хмурни́й, хму́рий, похму́р(н)ий, пахму́р(н)ий, тьмя́ний, те́мрявий, насу́пуватий, насу́плений* (РУС(Кр–Єф), III, 166), *хма́рний, хму́рни́й, похму́рий, похму́рний, насу́мрений,*

захма́рений, затьма́рений (РУС, III, 22) та ін. Як бачимо, кожна із наведених лексем має в українській мові по кілька нормативних відповідників. Однак автори з різних причин надають перевагу неукраїнським словам.

Оскільки «орієнтуватися на живе мовлення сьогодні можна лише вибірково» (Караванський С. Й. Секрети… – С. 7), а сучасні друковані матеріали не завжди відповідають нормам української мови, «зокрема, з огляду на перспективу придатності їх використання як складників корпусної бази словників» (Гриценко П. Ю. «Слово поза словником»… – С. 241), то перед мовознавцями, особливо перед лексикографами, стоїть завдання детального вивчення та виокремлення чужомовних елементів в українській лексичній системі, дослідження їхньої функції, ролі та відповідності лінгвістичним нормам. Це забезпечить теоретичну основу для подальшого унормування та кодифікації лексики загалом, а також сприятиме створенню власне Національного лінгвістичного корпусу української мови.